

Φώτης Τερζάκης

‘Ο Κώστας Παπαϊωάννου
ὡς κριτικός τοῦ μαρξισμού

Τά ἐρωτήματα ἐπί τοῦ θέματος τίθενται συνήθως μέ τόν γνωστό πολωτικό τρόπο: ἦταν, ἄς ποῦμε, ὁ Παπαϊωάννου κάποιος εἶδους μαρξιστής, ἔστω αἰρετικός καί ἀνορθόδοξος, ἢ μήπως, ἀντίθετα, πρέπει νά λογίζεται ὡς ἰδεολογικός πολέμιος τοῦ μαρξισμού; Ὁ τρόπος πού προσεγγίζω τό ζήτημα θέλει ἐξαρχῆς νά ἀχρηστέψει κάθε τέτοιου εἶδους ἀντιδιαλεκτική διάζευξη. Ἐν πρώτοις δέν ὑπάρχει κανένας λόγος νά ὀνομάζουμε τόν Παπαϊωάννου μαρξιστή, οὔτε ὁ ἴδιος, πιστεύω, θά διεκδικοῦσε ἕναν τέτοιον τίτλο – ὁ Παπαϊωάννου ἦταν προπαντός ἕνας βαθύς καί διεισδυτικός κριτικός τοῦ μαρξισμού· τό εἶδος ὅμως τῆς κριτικῆς πού ἀσκοῦσε ἦταν αὐτό πού λέμε κριτική ἐκ τῶν ἔνδον: δηλαδή, δέν ἀντιπαρέθετε στόν μαρξισμό μία ἄλλη κοσμοαντίληψη, μία ἄλλη πολιτική θεωρία ἀλλά προσπαθοῦσε νά φέροι στό φῶς τίς ἀντιφάσεις καί τίς ρωγμές στό ἴδιο τό θεωρητικό σῶμα τοῦ μαρξισμού, σάν νά λέμε, τά ἐλλείμματα τοῦ μαρξισμού ὡς πρός τό ἴδιο τό ἀξιακό θεμέλιο πού ἦταν ἡ ἀφετηρία του – ἀξιακό θεμέλιο πού ὁ Παπαϊωάννου συμεριζόταν ἀπολύτως, καί τό ὅποιο θά μπορούσαμε νά συνοψίσουμε στό αἶτημα μιᾶς οἰκουμενικῆς ἀνθρώπινης ἀπελευθέρωσης ἀπό τίς κρυσταλλώσεις τῆς καταδυνάστευσης καί τῆς ἐκμετάλλευσης πού ἦταν ὅλη ἡ μέχρι τώρα ἱστορία. Αὐτό τό ζήτημα εἶναι μεγάλης σημασίας καί θά πρέπει νά τό ἀναπτύξω λίγο περισσότερο.

Ἀπό τό 1883, χρονιά πού πέθανε ὁ Μάρξ, μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα οἱ ἐξελίξεις στό ἐσωτερικό τοῦ νεαροῦ ἐργατικοῦ κινήματος ἦταν ραγδαῖες. Τά χρόνια τῆς Πρώτης Διεθνούς, στή δεκαετία τοῦ 1860, τό παγκόσμιο ἐργατικό κίνημα ἦταν ὀλιγάριθμο καί σχετικά ὁμοιογενές καί δικτυωμένο, σέ βαθμό πού ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐνγκελς ἦταν σέ θέση νά ἀνταποκρίνονται ἀπό τήν Ἀγγλία στόν γενικό

Ὁ Φώτης Τερζάκης γεννήθηκε τό 1959 στήν Πάτρα. Τελευταῖο βιβλίο του: *Νιτσεική Μεταμόρφωση* (Futura 2004).

1096

συντονιστικό τους ρόλο. Στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰώνα ὅμως εἶχε διακλαδωθεῖ καί διαφοροποιηθεῖ, ἀκολουθώντας τήν πολιτική ὀλοκλήρωση τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν, καί οἱ κατά τόπους ἡγεσίες του ἀνέπτυσσαν τή φιλοδοξία νά παίξουν ρυθμιστικό ρόλο στήν ἐθνική πολιτική ζωή, πράγμα πού τίς ἀπομάκρυνε ὄλο καί περισσότερο ἀπό τήν προοπτική μιᾶς παγκόσμιας ἐπανάστασης. Ὑπό αὐτούς τούς ὅρους γεννήθηκε ἡ λεγόμενη σοσιαλδημοκρατία, ἐκπροσωπούμενη παραδειγματικά ἀπό τόν Μπερνστάιν καί τόν Κάουτσκι· τό θεωρητικό ἀνάλογο τοῦ κοινωνικοῦ της ρεφορμισμοῦ ἦταν μιᾶ ὀπισθοδρόμηση σέ θετικιστικούς στερεοτύπους, εἴτε μέ τή μορφή ἑνός νεοκαντιανοῦ φορμαλισμοῦ (γερμανική σοσιαλδημοκρατία) εἴτε μέ τή μορφή ἑνός ἄκαμπτου ἱστορικοῦ ντετερμινισμοῦ (ρωσική σοσιαλδημοκρατία). Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ Λένιν καί οἱ μπολσεβίκοι, παρότι συγκρούσθηκαν μετωπικά μέ τή ρωσική σοσιαλδημοκρατία στό ζήτημα τῆς ἐπαναστατικῆς τακτικῆς, στό θεωρητικό πεδίο συμμερίστηκαν ἀπολύτως αὐτό τό μηχανικό καί ντετερμινιστικό μοντέλο τῆς ἱστορίας πού, ὅπως φαίνεται, ἦταν ἡ ιδεώδης ἐκδοχή μαρξισμοῦ πού θά μπορούσε νά στηρίξει μιᾶ ἐθνοκρατική ἰδεολογία. Ἡ συνέχεια εἶναι γνωστή: ἡ Σοβιετική Ἐνωση καί τά στρατιωτικοποιημένα ὑποτελῆ της κομμουνιστικά κόμματα στήν Εὐρώπη ἔγιναν, ἰδίως κατά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ὁ κυματοθραύστης τῆς παγκόσμιας ἐπανάστασης καί, ἐν συνεχείᾳ, μοχλοί ἐνσωμάτωσης τῶν ἐργατικῶν τάξεων στό ὑστεροβιομηχανικό καπιταλιστικό κράτος· ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ συντριβή τῆς ἐπανάστασης στήν καρδιά τῆς Εὐρώπης, στή Γερμανία καί στήν Ἰσπανία, ὀλοκλήρωσε τήν καταστροφή καί ἐνταφίασε ὀριστικά τίς μεγάλες ἀπελευθερωσιακές ἐλπίδες.

Ἡ μπολσεβικική ὅσο καί ἡ σοσιαλδημοκρατική ἐκδοχή τοῦ μαρξισμοῦ, πού συνέκλιναν *de facto* στή λατρεία τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνικῆς, στήν αὐταρχική κεντροποίηση καί στόν ἐθνικισμό ὡς μείζονα νομιμοποιητική ἰδεολογία τοῦ σύγχρονου κράτους, ἦταν ἀναμενόμενο νά δεχθοῦν ἐξαρχῆς κριτικές ἀπό τό ἐσωτερικό τοῦ κινήματος. Ἡ τροτσκιστική πτέρυγα μιλοῦσε γιά «ἐκφυλισμένο ἐργατικό κράτος», ὑπονοώντας κάποιου εἴδους ὀπισθοδρόμηση πού ὀφειλόταν στή σταλινική γραφειοκρατικοποίηση τοῦ κόμματος καί τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ· νωρίτερα, ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ εἶχε ἀσκήσει μιᾶ εὐρύτερη κριτική στό μπολσεβικικό κόμμα καί στούς στρατηγικούς σχεδιασμούς τοῦ Λένιν, ὑπερασπιζόμενη τήν ἐσωτερική δημοκρατία καί

τόν αυθορμητισμό τῶν μαζῶν. Πραγματική θεωρητική κριτική ὅμως, ἡ ὁποία θά ἔβαλλε κατά τῶν θετικιστικῶν προσμεϊξέων καί τῆς λεγόμενης «ἐπιστημονικοποίησης» τοῦ μαρξισμού, ξεκίνησε πραγματικά μόνο στή δεκαετία τοῦ 1920, μέ τέσσερις μεϊζονες στοχαστές, πού ἡ ἱστορία τῶν ιδεῶν τούς ἀπένευε ἀναδρομικά τό ὄνομα τῶν πατέρων τοῦ «εὐρωπαϊκοῦ μαρξισμού»: Γκέοργκ Λούκατς, Κάρλ Κόρς, Ἔρνστ Μπλόχ, Ἀντόνιο Γκράμσι. Νά πούμε μόνο ἐδῶ ὅτι, μέ τόν δικό του τρόπο ὁ καθένας, προσπάθησαν νά ἀναβιώσουν τήν αὐστηρά φιλοσοφική ἀφετηρία τοῦ μαρξισμού, προπαντός τή μεγάλη σκιά τοῦ Χέγκελ, ἐπαναποκαθιστώντας τόν ἐνεργητικό ρόλο τῆς συνειδήσης, τόν θεμελιώδη καί πρωτογενή χαρακτήρα τῆς πολιτισμικῆς δράσης, τό παράφορο μεσσιανικό στοιχεῖο, καί ὅπωςδήποτε τόν ἐπαναστατικό βολонταρισμό, χωρίς τόν ὁποῖο κάθε ἱστορική ἀλλαγὴ ἰσοδυναμεῖ μέ σαρόνια σκηνοθεσία τῆς «ἱστορίας» εἰς βάρος τῶν ἀνυποψίαστων πρωταγωνιστῶν της.

Ὁ στόχος ἦταν σέ κάθε περίπτωση ἡ «παραμόρφωση» τοῦ μαρξισμού, πού ὀφειλόταν σέ κακούς ἐπιγόνους. Πολιτικά, ὅλη αὐτή ἡ κριτική ξεκινούσε ἀπό τήν ἰδέα ὅτι ἡ Σοβιετική Ἐνωση ἦταν ἓνα «ξεστρατισμένο» ἐργατικό κράτος, πού χρειαζόταν ἐκείνη τή θεωρητική αὐτοσυνειδησία ἡ ὁποία θά τό ἐπανεφέρει στόν «ῥθό» δρόμο· ἡ ἀνακάλυψη ὅμως πώς ἡ Σοβιετική Ἐνωση δέν ἀντιπροσώπευε ἀπλῶς ἓνα παραμορφωμένο ἐργατικό κράτος ἀλλά ἓνα νέο μοντέλο κυριαρχίας, ἀπείρως συγγενέστερο πρὸς τόν φασισμό καί πρὸς τόν καπιταλιστικό ὀλοκληρωτισμό τοῦ New Deal, ἦταν μοιραῖο νά ρίξει τή σκιά τῆς ὑποψίας στήν ἴδια τή θεωρία tout court· καί τήν πρώτη διατύπωση αὐτῆς τῆς ιδέας τή χρωστᾶμε στή Σχολή τῆς Φραγκφούρτης, ἰδίως στόν Φρήντριχ Πόλλοκ, ὁ ὁποῖος στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '20 ἔκανε ἐπιτόπια ἔρευνα τῆς σχεδιασμένης οἰκονομίας στή Σοβιετική Ἐνωση καί κατέθεσε τήν ἐμπειρία του σέ δύο βαρυσήμαντα γραπτά: τόν τόμο *Οἱ πειραματισμοὶ τοῦ οἰκονομικοῦ σχεδιασμοῦ στή Σοβιετική Ἐνωση* καί τό ἄρθρο του στό *Δελτίο Κοινωνικῆς Ἐρευνας* τοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Φραγκφούρτης μέ τίτλο «Κρατικός καπιταλισμός» – πορίσματα πού ἤρθε νά ἐπιβεβαιώσῃ ἀπό τήν Ἀμερική στή δεκαετία τοῦ '40 ἓνας πρῶην τροτσκιστής διανοητής, ὁ Τζαίμς Μπέρνχαμ, μέ τό ἔργο του *Ἡ ἐπανάσταση τῶν διευθυντῶν*. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὡστόσο ὅτι οἱ πρωτεργάτες τῆς Σχολῆς ἀπέφυγαν διπλωματικά νά κάνουν ρητές τίς πρόδηλες συνεπαγωγές τῆς σκέψης

τους σχετικά μέ τόν μαρξισμό τοῦ ἴδιου τοῦ Μάρξ, ἀπό τόν ὁποῖον ἀπλῶς ἀπομακρύνθηκαν σιωπηρά. Ἡ μεταπολεμική κριτική τοῦ Μαρκοῦζε στή σοβιετική σκέψη, ρηξικέλευθη ἀπό πολλές ἄλλες ἀπόψεις, ἀπέφυγε ἐξίσου τή μετωπική ἀναμέτρηση μέ τή θεωρία.

Τό ἔργο αὐτό ἔμελλε νά γίνει μόνο στήν καμπή πρὸς τή δεκαετία τοῦ '50, καί δέν παύει νά μᾶς ἐκπλήσσει ὁ τολμηρὰ πρωτοποριακὸς ρόλος τοῦ Κώστα Παπαϊωάννου, ἐξόριστου τότε στή Γαλλία, σέ τούτη τήν ἐπανεκκίνηση τῆς συζήτησης. Ὁ νεαρός Ἀξελός, ὅπως καί ὁ Κορνήλιος Καστοριάδης σέ ὄλο τό ὑψηλότονο ἔργο του, δέν χρειάζεται νά τό ξαναποῦμε, ἀξιοποίησαν ἐνοράσεις πού πρῶτος ἐκεῖνος συνέλαβε καί κατέστησε ρητές. Γιά νά τό πῶ λοιπόν ὅσο πιό σχηματικά μπορῶ, ἀδικώντας ὅπωςδὴποτε τόν πολυσχιδὴ καί ποιητικὸ στοχασμὸ αὐτοῦ τοῦ προικισμένου διανοητῆ, ὁ Παπαϊωάννου θά δείξει ἀναμφίλογα ὅτι τό σπέρμα ὄλων τῶν μεταγενέστερων «παραμορφώσεων» τοῦ μαρξισμού, ἢ συστηματικὴ ροπή ὄλων σχεδόν τῶν ἐπιγόνων πρὸς αὐταρχικές ἔως καί ὀλοκληρωτικές λύσεις, ἔγκειται σέ ἓνα προβληματικὸ στοιχεῖο πού χρωματίζει τήν ἴδια τή σκέψη τοῦ Μάρξ, ἀπαρχῆς: εἶναι ἡ προμηθεϊκὴ λατρεία τῆς τεχνικῆς καί τό ὄνειρο μιᾶς ὀλικῆς κυριαρχίας τῆς φύσης ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου — δεσπόμενες ἰδεολογικές παραστάσεις τοῦ ἀναπτυσσόμενου ἀστικῶ κόσμου, θεβαίως, στὸν ὁποῖον ἀνῆκε ὀργανικά ὁ Μάρξ καί οἱ ὁποῖες κρατοῦν δέσμια τή σκέψη του. Στό ἀπόγειο αὐτῆς τῆς συζήτησης, καταδεικνύοντας τόν ὀλοένα καί πιό βαρύνοντα ρόλο πού ἀποκοτῶν οἱ «ἀντικειμενικοὶ παράγοντες», ἢ ἀνάπτυξη δηλαδή τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, γιά τήν ἀνθρώπινη ἀπελευθέρωση μέσα στήν ἀνέλιξη τῆς μαρξιστικῆς σκέψης καί σχολιάζοντας τήν αὐτοπαγιδευτικὴ ἀμφιθυμία τοῦ Μάρξ ἀνάμεσα στὸν ἐπαναστατικὸ του οὐμανισμό καί σέ ἓναν ἐπιστημονικοφανή τρόπο ἐπιχειρηματολογίας, ὁ Παπαϊωάννου θά τονίσει σέ ἓνα φορτισμένο μέ δραματικὴ εἰρωνεία κρεσέντο τοῦ λόγου του ὅτι, στήν πραγματικότητα, ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ δέν πίστευε ἀρκετά στήν πάλη τῶν τάξεων!

Παρακάμπτω τίς σπουδαῖες ἀναλύσεις τοῦ Κώστα Παπαϊωάννου σχετικά μέ τή φύση τῆς σοβιετικῆς ἐμπειρίας — ὅπου, ἐκτός τῶν ἄλλων, ἔχει νά ἐπιδείξει μιάν ἀριστοτεχνικὴ χρήση τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας— ἐπειδὴ ὑπάρχει ἓνα δεύτερο κεφαλαῖῶδες ζήτημα πού θέλω νά θίξω, καί θά ζητήσω ἀκόμη πιό ἐπιτακτικά τήν προσοχή σας ἐδῶ. Περιέγραψα τήν κριτικὴ τοῦ Παπαϊωάννου στὸν Μάρξ ὡς ἐκ τῶν ἑνδόν κριτικῆ κατά τό ὅτι ἐγκαλεῖ τόν Μάρξ γιά τήν ἀποτυχία του νά

άνταποκριθεῖ, θεωρητικά τουλάχιστον, στό ἀπελευθερωσιακό αἴτημα πού ὁ ἴδιος ἔθετε ὡς τέλος τῆς θεωρίας του· καί εἶδαμε ὅτι αὐτή ἡ ἀποτυχία ὀφείλεται στήν ἐμπλοκή τοῦ Μάρξ στόν ὀρίζοντα τῶν φαντασιακῶν σημασιῶν τοῦ ἴδιου τοῦ κόσμου πού κατήγγελλε – τοῦ ἀναπτυσσόμενου ἀστικοῦ καί καπιταλιστικοῦ κόσμου. Ἀναπόφευκτα λοιπόν ἡ κριτική τοῦ Παπαϊωάννου μεταβαίνει πρὸς αὐτόν ἀκριβῶς τόν κόσμο τοῦ ὁποῖου ὑποτίθεται ὅτι παρέμεινε δέσμιος ὁ Μάρξ, τόν μοντέρνο, ἐξορθολογισμένο, ἐμπορευματικό καί ὑπερδιευθυνόμενο μεταδιαφωτιστικό κόσμο. Ὁ Παπαϊωάννου ἀνήκει λοιπόν σέ ἐκείνους τούς ὀξυδερκεῖς κριτικούς πού διεῖδαν ὅτι ἡ ἀτελείωτη ἀλυσίδα ἀπό φρικωδίες πού ἦταν ὁ 20ός αἰώνας δέν συνιστᾷ μιά ἐκτροπή ἀπό τήν πρόοδο καί μιά αἰφνίδια ὀπισθοδρόμηση στόν ἀνορθολογισμό, ἀλλά εἶναι ἀντίθετα ἡ ἴδια ἡ οὐσία τοῦ τεχνικοῦ ἐξορθολογισμοῦ, τῆς δυτικῆς ratio καί τῆς ἀστικῆς ἔννοιας τῆς προόδου. «Τό ἀληθινό σχολεῖο τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ», θά πεῖ σέ ἓνα ἄλλο δραματικό του κρεσέντο, «εἶναι τό σύγχρονο ἐργοστάσιο»: τά ὀλοκληρωτικά καθεστῶτα δέν ἔκαναν τίποτε ἄλλο ἀπό νά μεταφέρουν σέ ὀλόκληρη τήν κοινωνία τίς στρατιωτικοποιημένες συνθήκες πού ἐπικρατοῦν στή μεγάλη μονάδα παραγωγῆς. Ἡ καπιταλιστική βαρβαρότητα φωτίζεται ἔτσι στό φῶς τῆς ἐπιστημονικοτεχνικῆς ὀρθολογικότητας πού τήν προετοίμασε, καί ἐκείνη μέ τή σειρά της διαβάζεται ὡς ἀπόληξη ἑνός ἐξαιρετικά ἀμφίβολου οὐμανισμοῦ πού εἶναι ἀπαρχῆς μολυσμένος ἀπό τή διαστροφή τῆς κυριαρχίας. Μοιραῖα, αὐτή ἡ ζοφερή ἀναδρομή –πού δύσκολα ἀντιστέκεται κανεῖς στόν πειρασμό νά τή συγκρίνει μέ τή *Διαλεκτική τοῦ Διαφωτισμοῦ*– θά φτάσει νά προβληματοποιήσει τό ἀπώτατο θεμέλιο ὅλης τῆς δυτικῆς μεταφυσικῆς, τήν κλασική, πατριαρχική ὄντο-θεολογία. Ἀπερίφραστα θά γράψει:

Ἀπογυμνώνοντας τή φύση ἀπό τόν θεῖο καί πνευματικό της χαρακτήρα, περιορίζοντάς την σέ ἓνα σωρό ἀπό ἄψυχα πράγματα πού μᾶς ἀπασχολοῦν μόνο γιά νά τά κυριαρχήσουμε, ὁ χριστιανισμός δέν ἔκανε τίποτε ἄλλο ἀπό νά ὀλοκληρώσει τήν ἰουδαϊκή ἰδέα τῆς ὑπερβατικότητας τοῦ Θεοῦ, ὅπου ἡ σχέση ἀνάμεσα στόν Δημιουργό καί τό δημιούργημα ἐμφανίζεται ὡς σχέση κυρίου πρὸς δούλο.¹

Καί ἄλλοῦ:

¹ Κώστας Παπαϊωάννου, *Ἡ ἀποθέωση τῆς ἱστορίας*, Ἐναλλακτικές Ἐκδόσεις, Ἀθήνα 1992, σ. 155.

Πρῶτα ἡ ἰουδαιοχριστιανικὴ ἀντίληψη ὑποβίβασε τὴ φύση μεταβάλλοντας τὴν σέ ἀντικείμενο, σέ δημιούργημα. Ἡ θρησκεία τοῦ ὑπερέρατος ἀντέταξε τὸν Θεό στὸν κόσμο καὶ διέρρηξε τὸν ὀργανικὸ δεσμὸ μεταξύ ἀτόμου καὶ πολιτείας. Ὁ νεότερος Λόγος, τελικά, θά γενικεύσει τὸν διχασμὸ: ἀφότου ἀντιπαρέθεσε διαδοχικὰ πνεῦμα καὶ ὕλη, ψυχὴ καὶ σῶμα, πίστη καὶ νόηση, ἐλευθερία καὶ ἀναγκαιότητα, εἶναι καὶ μηδέν [...], πεπερασμένο καὶ ἄπειρο, Λόγο καὶ συναίσθημα, νόηση καὶ φύση, ὁ διχασμὸς συμπεριέλαβε ἐντέλει ὅλες τίς προηγούμενες ἀντιθέσεις στὴν ἀντίθεση τῆς «ἀπόλυτης ὑποκειμενικότητας» καὶ τῆς «ἀπόλυτης ἀντικειμενικότητας»: σ' αὐτὴ θά δεῖ ὁ νεαρός Χέγκελ τὴν καθολικότερη ἔκφραση τοῦ χριστιανικοῦ δυισμοῦ καὶ τῆς σύγχρονης «δυστυχίας».²

Κυριολεκτικὰ μιλώντας, ὁ κόσμος τοῦ ὁποίου εἴμαστε οἱ δυστυχεῖς καὶ ἀμήχανοι κληρονόμοι, εἶναι θεμελιωμένος ἐξολοκλήρου στὸ ἔδαφος μιᾶς ὀδυνηρῆς ἀπώθησης. Καὶ τί εἶναι ἄραγε ἐκεῖνο πού ἔχει ἀπωθηθεῖ; Ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι πού ὁ Παπαϊωάννου, ξετυλίγοντας πρὸς τὰ πίσω ἓνα γόνιμο νῆμα τοῦ σύγχρονου ρομαντισμοῦ, στρέφεται στὴν αἰσθητικὴ μορφή τοῦ τραγικοῦ, καὶ μέσω αὐτοῦ στὸν κόσμο πού τὰ διαφύλαξε στὴν πιὸ ἄρτια ἱστορικὴ του μορφή: τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κόσμο. Δύο ἀποσαφηνίσεις ὅμως νομίζω πὼς εἶναι ἀπαραίτητες ἐδῶ, διότι οὔτε ἡ ἔννοια τοῦ «ἐλληνικοῦ» οὔτε ἡ ἔννοια τοῦ «τραγικοῦ» εἶναι αὐτὸ πού ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνονται. Τίποτα δέν εἶναι πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὴ σκέψη τοῦ Παπαϊωάννου ὅσο μιὰ νοσταλγικὴ ἐλληνολατρία μέ τίς (κρυφές ἢ φανερές) ἀριστοκρατικὲς τῆς συνδηλώσεις – πόσο μᾶλλον μιὰ ἐθνοκεντρικὴ ἀπολογητικὴ. Σύμφωνα μέ ἓνα μάθημα πού οἱ σύγχρονοι χρωστᾶμε πρῶτα ἀπὸ ὅλα στὸν Νίτσε, ἡ «ἐλληνικότητα» γίνεται γιὰ τὸν Παπαϊωάννου τὸ ἔμβλημα μιᾶς παγανιστικῆς ἑτερότητας, τὸ ἀνυποχώρητο σημαῖνον μιᾶς διαφορετικῆς σχέσης μέ τὴ φύση. Ὑπὸ αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ εἶναι μιὰ ἔννοια κριτικὴ καὶ ἀξιακὴ, καὶ τὸ ἀπόσπασμα πού ἀκολουθεῖ δείχνει πόσο ὀξεία ἐπίγνωση εἶχε τοῦ κριτικοῦ χαρακτήρα ὅλων τῶν παρόμοιου τύπου «ἐπιστροφῶν»:

Σέ κάθε καινούργιο αὐτοκαθορισμὸ τῆς νεωτερικότητας ἀντιστοιχεῖ ταυτοχρόνως μιὰ ἀμφισβήτηση τῆς ἄμεσης παράδοσης, μιὰ αὐτοκριτικὴ τοῦ παρόντος καὶ μιὰ ἐπανεκτίμηση τοῦ παρελθόντος, μιὰ ἰδιοποίηση κάποιου κομματιοῦ τῆς παρελθούσης ἢ παρούσης παγκόσμιας ἱστορίας, ἀπὸ τοὺς

² Κώστας Παπαϊωάννου, Χέγκελ, Ἐναλλακτικὲς Ἐκδόσεις, Ἀθήνα, 1992, σ. 55.

«άγαθούς αγρίους» τοῦ Μονταίν καί τοῦ Ρουσσώ μέχρι τοῦς προσωκρατικούς τοῦ Νίτσε, ἀπό τοῦς Κινέζους τοῦ Λάμπνιτς καί τοῦ Βολταίρου μέχρι τοῦς Νέγρους τοῦ Πικάσσο [...] – προφητισμός πού στρέφεται πρὸς τὰ πίσω, προγονική νοσταλγία πού προβάλλεται πρὸς τὰ μπρός.³

Γιὰ νά τό ποῦμε μέ ἄλλα λόγια, ἡ «ἐλληνικότητα» τοῦ Παπαϊωάννου εἶναι ἀκριβῶς τό σημάδι τῆς ἀπώθησης τοῦ δυτικοῦ, ἀστικοῦ καί πατριαρχικοῦ πολιτισμοῦ – ὅ,τι δέν μπορεῖ νά ξεχάσει καί ὅ,τι εἶναι ὑποχρεωμένος νά ξεχάσει, ἂν θέλει νά συγκροτηθεῖ ὡς διαρκῆς καί μονοσήμαντη ταυτότητα πρὸς τόν ἑαυτό του: καί ἡ πεμπτουσία αὐτῆς τῆς «ἐλληνικότητας» εἶναι ἀκριβῶς τό βίωμα τοῦ τραγικοῦ.

Ἐδῶ θεβαίως θά χρειαστεῖ μιά δεύτερη ἀποσαφήνιση. Γιὰ μᾶς, σήμερα, τό τραγικό ἔχει γίνεῖ ἕνας ὅρος τῆς αἰσθητικῆς ἀνάλυσης. Ξεχᾶμε ὅμως ὅτι τό «αἰσθητικό» αὐτό καθαυτό εἶναι μιά σύγχρονη ἔννοια, ὑποκείμενη σέ ὅλες τίς ἀπωθήσεις μιᾶς νεωτερικότητας ὅπως αὐτή πού περιγράψαμε παραπάνω. Τό ἀπλῶς ὠραῖο, ἡ ἀξία τῆς γαλήνιας καί ἀνιδιοτελοῦς ἐνατένισης, ἔχει προκύψει μέσα ἀπό τή λήθη τοῦ ἱεροῦ δέους ἀπέναντι στό ἀβυσσαλέο καί τό τρομερό, ἐκεῖνο πού περιβάλλει τόν ἄνθρωπο αἰνιγματικό καί ἀβυθομέτρητο, ἀπόθεμα μιᾶς ἡδονικῆς φρικιάσης καί ἐνός διαρκῶς ἐξορκιζόμενου φόβου, ἀπό τήν ἐπισφαλή ἰσορροπία μέ τό ὅποιο ἐξαρτᾶται καί διακυβεύεται ἡ ζωή του. Ἡ σκέψη τοῦ Παπαϊωάννου θά στραφεῖ ἀπό τό πρῶτο της βῆμα σέ ἐκείνη τήν προ-αἰσθητική ρίζα τοῦ τραγικοῦ, τή μὴ ἐξημερωμένη δομή τῆς τελετουργικῆς ἔξαψης στά ὅρια τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου, πού ὀδηγεῖ βαθιά στήν πτυχή τοῦ ἱεροῦ – πού σημαίνει πάντα μιά ἄλλη, βιωματική σχέση μέ τή φύση. Αὐτή εἶναι, ταυτόχρονα, ὁ μυστηριακός καί ἄρρητος χῶρος πού ἐπιτρέπει μιά ἔσχατη καταφυγή ἀπέναντι στοὺς τρόμους καί τήν ἀθλιότητα τῆς ἱστορικῆς ὑπαρξῆς, ἀπέναντι στοὺς μονοσήμαντους καθορισμούς καί τήν ἑτερονομία τῆς γλώσσας, καί γι' αὐτό μιά διαρκῆς παρακαταθήκη αὐθεντικῆς, λαϊκῆς ἐπαναστατικότητας πού αἶρεται πάνω ἀπό τό φόβο τοῦ θανάτου. Στό πολύ νεανικό καί ἡμιτελές του χειρόγραφο πού ἔχει τόν τίτλο *Μάζα καί ἱστορία*,⁴ διαβάζουμε:

Στοὺς τραγικούς Μύθους θά ἀναγνωρίσουμε τὰ μεγάλα συμβολικά ὄνει-

³ Κώστας Παπαϊωάννου, *Ἡ ἀποθέωση τῆς ἱστορίας*, ὁ.π., σ. 188-189.

⁴ Κώστας Παπαϊωάννου, *Μάζα καί ἱστορία*, Ἐναλλακτικές Ἐκδόσεις, Ἀθήνα 2003, σ. 66.

ρα μέ τά ὅποια οἱ μάζες [...] ἔφεραν στό φῶς τῆς συνείδησης τήν κατάθλιψη καί τήν τρομοκρατία τῆς Ἱστορίας. Ἔτσι θά φανταστοῦμε τή γέννηση τῶν τραγικῶν Μύθων τῆς πάλης τοῦ Καλοῦ καί τοῦ Κακοῦ στή διονυσιακή ἢ τήν ὀσριακή ἀδελφότητα ἢ τό ἐκμηδενιστικό ὄραμα τοῦ τέλους τοῦ κόσμου στή συροεβραϊκή ἢ τή ρωμανική Ἀποκάλυψη. Ἔτσι θά γνωρίσουμε ἴσως τήν ὑπόγεια, «ἀνεπίσημη», «παράνομη» ὄψη τῆς ἱστορίας, τοὺς σκοτεινοὺς τόπους ὅπου βασίλευαν οἱ θεότητες τῆς μάζας [...]: ὅλος αὐτός ὁ παράφορος καί ἐκστατικός ψυχισμός πού ἔκανε τόσες φορές τή μάζα νά μεταμορφωθεῖ σ' αὐτό τόν alterum populum πού τόσο φοβόταν ἡ Ρωμαϊκή Σύγκλητος, ὅπως τόν Διόνυσο τόν φοβόντουσαν οἱ βασιλιάδες, ὅπως τόν Ὅσιρη τόν φοβόντουσαν οἱ Φαραῶ [...]. Ἔτσι θά δοῦμε ὅλες αὐτές τίς τραγικές μορφές μέσ τίς ὁποῖες τέτοιες μάζες ἐκφράσαν τήν ἀποτυχία τους νά ὑπερникήσουν τό θανάσιμο χάσμα πού τίς χώριζε ἀπό τήν ἐξουσία πού ἀσκοῦσε πάνω τους ἡ ὀργανωμένη κοινωνία, ὅπως καί ἔτσι θά δοῦμε ὅλη τήν πληρότητα ὑπαρξῆς στήν ὁποία μπόρεσαν νά ὑψώσουν τό πνεῦμα [...].

Αὐτό τό ἐκστατικό-ὀργιαστικό στοιχεῖο καί τό ἔσχατο βίωμα πού διακυβεύεται μέσα του, ἡ μύχια συγγένεια τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν κόσμο, εἶναι ἐντέλει, γιά τόν Παπαϊωάννου, ἐκεῖνο πού ἔχει τραυματικά ἀπωθήσει ὀλόκληρος ὁ δυτικός, ἀστικός πολιτισμός. Εἶναι ἡ ζωντανή καί παλλόμενη ρίζα μιᾶς ἀκατάβλητης ἐπαναστατικότητας τήν ὁποία ἔχασε ὁ μαρξισμός, γέννημα ὁ ἴδιος καί προῖόν ἑνός τέτοιου πολιτισμοῦ, παρότι γιά μία φευγαλέα καί προνομιακή στιγμή ἄστραψε κάτω ἀπό τά μάτια του – καί σέ αὐτό ἔγκειται ἡ ἱστορική του ἀποτυχία. Ἄν αὐτό εἶναι ἡ τελεσίδικη ἀποτυχία ὀλόκληρου τοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι κάτι στό ὅποιο ὁ Κώστας Παπαϊωάννου μᾶλλον ἐπιφυλάχθηκε νά ἀπαντήσει. Ἄλλωστε, πέθανε νωρίς...